

KRUDY-HŐSÖK*

(Részlet egy nagyobb irodalmi tanulmányból)

E Krudy-hős az emlékek hőse, élete az emlékezés fonalán függ. Személy és tárgy, folyamat s történés a múltból él, s alakulásában már rég lezárult, mikor szemünk elé lép. A bármely pillanatban felújuló régvolt játszik bennük. A régi élet szinte lesbeáll, óvatlanul tör elő s a hős mozdulatait ugyanazokba a formákba rendezi el, amikben éltek valamikor. Előttünk valamikor kibomló jelenében a személy nem változik már, nem válik hőssé vagy hitvánnyá, mert múltja megszabott már pályát és magatartást, karjában pedig mozdulatokat formált ki s ajkára szavakat adott.

A Krudy-hős végzete, fejlődésének akadálya a saját múltja, ami formulákba, gesztusokba, változhatatlan magatartásba kristályosodott ki. De hiába kérdezzük a multbeli történés után: csak a kihűlt s a jelen sodrásában megmelegedő attifüdoekre bukkanunk, amik szinte automatikus merevséggel ismétlődnek meg. Krudy emberalakjai, úgy tetszik, sohasem éltek, csak emlékeznek valamilyen életre, amit azonban akkor, a multban sem ők maguk alakítottak, akarattuk céltudatos érvényesítésével, hanem a véletlen, a szeszély, a kaland s a történés sodrába való belenyugvásuk. Kívülről szemlélték önnön életüket, legfeljebb bőrük felületén észlelték azt s azonnal azokba a tárgyakba objektiválták, melyeknek egykori „élete”, elkészülésük, véglegessé válásuk folyamata lezárult ugyan, de azalatt olyan emberi mozzanatokkal is megtelt, melyek rokonértelműek a véletlen, a kaland, a szeszély jelentésével. S emellett e tárgyak el is készültek, befejeződtek, értelmes, céltudatos folyamatoknak végeredményeivé váltak. De Szindbád vagy Rezeda életében van-e céltudatos folyamat és végeredmény? Nincsen. Ezek hiányában fordulnak ők olyan szeretettel a tárgyakhoz, amelyek elkészülésének folyamata éppúgy lezárult már s a változhatatlannak adott helyet, mint a Krudy-hős karaktere, de mégis megmaradt a végeredmény, a tárgy maga, mely az észszerű, céltudatos tett egyenértékévé lehet e szegény hősök szemében. A tárgyak iránti vágyódásnak és szeretetnek egyik oka nyilván ez, a tett utáni vágyakozás, mely a tárgyat, mint végeredményt az etikai tevékenység eredményeivel eseréli fel s ennek helyébe esúsztatja. Az idő, melyben Rezeda él, tehát nem is lehet a tényleges jelen, a történés folyamatának ideje, hanem az a másik, elmúlt s az aktuálishoz mérve „időtlen” szféra, mely úgy lappang az aktuális mögött, mint a tárgyakban az azokat létrehívó s belőlük kifejthető folyamat. E hősök tehát nem *válnak* valamivé, hanem *születtek* valamivé, emlékezésük időtlen mélységű történésről szól, az életen is túlról. S azok a Krudy-alakok, akik a lélekvándorlás

* E tanulmány megállapításai nem érvényesek Krudy minden hősére, csupán két legeredetibb s más alakokban is megismételt figurájára; az ő környezetükben termő stílus azonban Krudy legsajátabb tulajdona s érvénye túlmegegyetlen könyv területén.

tanához vonzódnak, határozottan ezt a következtetést kényszerítik ki az olvasóból.

Megszeghetők-e azok a határok, melyek mégis fennállanak, melyek mégis megtiltják, hogy a múlt mindenestül jelenné és a jelen múlttá váljék, megváltozhatnak-e a magatartásnak születéstől fogva elrendelt formái, felengedhet-e a hős lelkében az a feszültség, melyet a múlt újjáéledésének vágya és reménye esigáz? Bizony, mindaz, aki megváltozik, akinek multja valóságos jelen történéssé alakul át, kihull a cselekményből, nem szerepelhet többé (Szilvia). S a halállal kacérkodik az, aki ráébred élete fiktív jelenére, látszatos, mert csak vágyakban élő multjára (Rezeda). Az emlékezésben kikristályosodott formákat nem lehet átlépni, a határon túl a halál fenyeget.

A jellem és szerkezet említett problémáira a legapróbb nyelvi elemekből kiindulva keresi tanulmányunk az értelmezést s az egyszerűbb képződmények felől az összetettek, az átfogók felé halad.

*

Női „asszonyok, akik egész életükben harisnyát kötnek és a harisnyaszemekbe kötik bele minden gondolatukat, vágyódásukat, álmaikat” (164. l.). De Krudy többnyire másképp beszél a tárgyokban bennerejlő „belső” időről, az elkészülést megelőző folyamatról, e változatlan, régen lezárt multról. Nem a gesztus, a mozdulat — a harisnyakötés — emlékeztet a maga ténylegességével, hanem a mozdulat tárgya, a felidéző mozdulat nélkül, szabaddítja fel az emlékeket. Nem az asszony él, aki harisnyaszemekbe kötötte vágyait, hanem maga a tárgy emlékezik benne objektívált vágyakkal, gondolatokkal, történetének időtlen, már sehol sem ható idejében. A pezsgős palack az apátság misés-könyvére emlékezik vissza s emlékeztet, mert régi nemes (69. l.), a marabú legyező a nőkért meghalt férfiak temetési lován lengő tollbokrétára (45. l.). Itt még nincs szükség különböző igeidőkre, hogy a tárgyak kölesönös „emlékezése” egymásba hulljon s elmossa egyediségük határait. Elég a „mint” kötőszó is, hogy megtévesztő hasonlóságot keltsen s a felidéző a felidézettel hovatovább azonosuljon.

Néha azonban a tárgyokban is, s főleg a természet tárgyaiban, hogy életre keljenek, a személyes emberi életből vett mozdulatok jelennek meg. Az emberi történetés idejéből most hasonlítás, „mintha” nélkül lesz „tárgyi” idő, kötöttséget, tartamot kifejező mult (itt multidőt olvasunk), majd olyan „jelen”, amiben a természet újra meg újra elhelyezkedik, ugyanolyan változatlanul, amilyen visszatérhetetlenül fejeződik be az emberélet (itt jelenidőt találunk). Az író figyelmeztet is e leírásnak az aktuális jelenből való kiemelődésére: „Olyan volt, mint valamilyen régi illusztráció”. S ezután folytatja: „Hervadt, múlt évi levelek töltötték meg az árkot és a rózsafák még barna szalmabundáikban állongtak a kertben. A nagy fák olyan mélylázó némasággal állottak a ház körül, mintha alattomban az estét várnák, hogy elszökjenek a tájról... A nyárilak rejtelmesen, szinte elhagyottan bújt meg a kert végében... „Éjjel” a szél, az eső, a vihar mint megannyi földöntúli rejtelmek bolyonganak az elhagyott ház körül, talán vadállatok jönnek elő a hegyekből és az éj sötétjében a ház körül ólálkodnak... Az eső kísértetléptekkel jár a tetőn és a fagallyak tán a halál kezétől rázkódnak meg, midőn megkopogtatják a gondosan elzárt ablaktáblákat”. (127. l.).

Már a fejmozdulat, pillantás, nevetés, a gesztusok s a lélekek szinte

észrevétlen rezdülései idők s módok szerint is élesen elkülönítik az aktuális-tól a mögötte rejtőző múltat, ezt a lezárt és tetszés szerint aktualizálható „belső” időt a belőle történetesen most kilátszó hordozójától. A tárgy passzív módon megérett és lezárult „életének” mozzanatai most képekben, jelenetekben támadnak fel s egy emberi gesztust, pillantást, hangot töltenek meg tartalommal. E képek, jelenetek értelmét a feltételesből a múltba, majd a múltból a jelenbe csapongó igeidő hangsúlyozza, ez az emberi történés idejéből már idegen jelenidőbe tett ugrás, kapcsolat nélkül az emberi történés jelenével. A szobában dohányoznak s „a távoli szigetek növényének sűrű, barnásfehér füstje és exotikus illata megtöltötte a szobát. A füstgomolyagban látni lehetett széles kalapú spanyol ültetvényeseket, zöldelő dohánytáblákat és néger nőket, a kikötőből most indul el a háromárbocos, a fehér vitorlákat dagasztja a szél, s száll a messzi tengerekre a kék cirádás szivarkadobozokkal” (73. l.). Íme közvetlenül, hasonlítás, „mintha” és feltételesség nélkül véteti elő az olvasóval a tárgy „emlékét”, amit máris látni lehetett a dohány füstjében, s a nyelvi kifejezés, az „indul a hajó”, „dagasztja a szél”, „száll a tengerekre”, jelenidejű állítmányai máris abba az aktuális történés felé át sem hidalható örök jelenbe helyeznek át, ami a tárgy „belső”, minden emberi történéstől idegen ideje. Láttuk az előbb, a *hasonlatban*, hogyan emlékeztetett tárgy a tárgyra, s láttuk a *leírásban* a tárgynak emberi időből köleszöszött s hamarosan tartammá átváltozott idejét. Mindez most kezd bonyolódni stílusában, a kétféle forma együttesében. Az emberi gesztusok, mozzanatok idejét azzal, hogy *hasonlatokkal* tárgyi *leírást* kapcsol hozzájuk, másfajta idővé változtatja át, a tárgy történésének belső idejével magának az emberi gesztusnak idejét is átalakítja időtlen tartammá. Egy ábrándos tekintet is tárgyemlékeket idéz fel, s vele az emberi idő a természeti jelenségek tárgyi, időtlen idejébe hajlik át. „Klára végre is elővette ábrándos tekintetét, amely olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken, hol még a lapályon elnyúló réteken gyöngye kód úszik.” (59—60. l.) A tárgyak örök állapotjellege s prézense elfedi az emberi változás jelenét, többet mond, mint Klára jelleme önmagában, de szét is oldja őt.

Fejmozdulatok, nevetések, Krudynál csak azoknak az egykori jeleneteknek jóvoltából élnek s hatnak aktualitásukban, amely jelenetekben a rég lezárt idő folyamán kristályosodtak ki jellemzővé, s e minden aktuális történés mozzanatai mögött felködlő s határozott képekbe formált múlt ép olyan jelenidővel fejezi ki magát, mint az éppen végbemenő történés. „Rezeda úr olyan furesán nevetett, mintha már javában hullá volna és a Duna közepén úszna, egy fekete hal társaságában. A hal elkíséri messzire, amíg meg nem puhul.” (52. l.) Két lappal előbb azonban ez áll: „szólott... Klára, mint aki úgy tudja, hogy csak inteni kellene a férfiúnak s az fejest ugrana a Duna közepébe”. (50. l.) Az a jelen-forma tehát, mely Rezeda nevetésének furesa körülményeit írja le, egy régebbi, lezárt jelenetnek időformáját viszi át az aktuális történésbe. Ugyanúgy egy kijelentésről: „Ma-napság úgy hangzik már ez, mint az ódon, padlásra helyezett spinét el-pattanó húrjának zöngése s odakünn holdvilágos éjjél van. A régi kerten imbolyogva mennek át letűnt idők nagyszerű asszonyainak árnyékai, a kastély tornya fénylik az éjszakában.” (91. l.) Itt a belső, valami elmúlt történésre vonatkozó jelen érzelme annyira kényszerítő, hogy külön jelen állítmányú mondatba kívánkozik. Egy másik, személyt tárgyiasító leírás:

„A doktorné szöke és göndörhajú, sűrű szemöldöke, a pelyhek nyakán és a kendő, amelyet a vállára dob, midőn a szomszédba megy, a krakkói Jagelló-torony harangütését juttatja eszedbe, amint a zsidók házai fölött elszáll.“ (177. l.) Még egy hangulatos példa arra, mily erővel elevenedik — igealak szerint is — jelenbe egy a múltban kiformált, s a tulajdonképeni jelenel összefüggéstelen kép: „Belső” ideje egy külsőleg is jelenlévő, a történetben szerepet játszó helynek. „A hintó meg-megállott egy félig földbeásott vendégfogadó előtt. Nem messziről, tán a fogadó udvaráról, kovácskalapácsok zengése hallatszott. Kisvárosokban, csendes falukban zeng így a kalapács. Az alkonyat homályában kék és piros tüzek jelentkeztek a kovács tűzhelyén, szomorúan áll a patkolásra váró öreg szürke ló...” (288. l.) Az aktuális történetstől elütő másik szférának jelenideje külön mondatban olvasható.

Még meglepőbb az, hogy a tárgyas, lezárt időben kialakított kép, jelenet, mozdulat kényszere már-már elszakítja e felmerülő, emlékező mozdulatot vagy képet az aktuális jelentől is, az összefüggés az aktuálissal csak a zárójelbe tett külön mondatból állítható helyre. „Nevelőapját, a nagy Cromwell Olivér barátját párviadalban szívenszúrják Anglia virágoskertjében... vagy Horváth kisasszony megcsalta hű lovagját, tettben vagy gondolatban és most mennek Martinovics főtisztelendő mezejére eltemetni a drága halottat, amelyet szerelemnek, hűsvéti reggelnek, a nyárfa lombjain át aláereszkedő napsugárnak, téli éjszakák álmának hívtak (odakünn havas fergeteg, régi toronytők körül, kék fényvel ég a punes a szép és régi regényes és verses könyvekkel megrakott fróasztalon, valaki a tűznél ül, a lángba bámul és egy nőre gondol).” (192—193. l.)

Végső fokon az érthetlenségig megy el hasonló eljárással. Rezeda úr egy lelkiállapotát példázó jeleneten töpreng. Gondolatait befelé folytatja, önmagába mélyed, s a lelki szemei elé meredő jelenet, múltbéli lezártágánál fogva, olyan határozottan jelenik meg előtte, hogy hozzáfűződő utolsó észrevételét ki is mondja. A múltból hirtelen, átmenet nélkül s szintén jelen időben támad fel egy kép vagy emlék, amit az aktuális jelenben élő s beszélő másik személy nem érthet meg. „...még mindig a hídon voltak, Rezeda úr az alant hömpölygő nagy folyamba nézett, hová már oly sokan szállottak alá megnyugvással és nem is halásztak ki mindenkit a folyómenti községeken, némelyek eljuthattak a Fekete-tengerig, ahol nagyfejű tengeri pókokkal, furesa csigákkal úszkált együtt a kis pesti pesztonka, akit úrnője megvert. Rezeda úr lassan, álmodozva mondta: — Nagy mulatságuk lehet a dunai halaknak Pest alatt.” (194. l.) A mellette haladó Klára mindezt nem érti s hiábavaló fecsegésnek minősíti.

Ugyanez áll a következő hasonlat egy részére. „Ön tudja, kedves barátom, hogy amint azt a bizonyos nevet kiejtette száján Estella, háromszor megdobbant egymásután a szívem, mint a néma határszéli erdőségek között, éjszaka, téiben és sötétben a vasúti őrház jelzőharangja megkondul háromszor, ha telegráfon a közelgő vonatot jelentik.” (198. l.) Az elbeszélés szerint másnap Klára kezébe kerül szerelme képe: „Aztán fordított megint Estella és a nagy képen, Zrínyi Miklós ruhájában, erkélyen állott Alvezei Eduárd. A kis őrházon megkondult a jelzőharang.” (214. l.) Mindezt Klára beszéli el, jelen időben, Rezeda úrnak, az író számol be róla múltidőben. A két, elbeszélésbeli múltidő, az „állott” s a „megkondult” az egy nappal előbb mondott s tíz lappal előbb leírt hasonlat „idejére” vonatkozik. Rögzí-

tett, soha nem ismétélhető idő ez, aminek már a hasonlatban sem volt időbeli összefüggése a tulajdonképeni jelennel s ez újabb kontextusban szinte érthetetlen, annyira idegen.

*

A stílusjelenség nem áll önmagában. Összefügg a szerkezeti elvvel, az emberi történetek egymásutánjában, idők, múltak és aktualitás sorrendjében ehhez hasonló kidolgozás érvényes. Nem pusztán a múlt képzetének elhatalmasodására gondolunk, s nem a tartalmi vonatkozásokra. Pedig a gyorsan asszociált múltból, a régiiek tükörképéből gyakran kerekedik ki remek leírás, a hasonlat kedvéért feltámadt halottak hatására esodás hangulatú lesz s körvonalalaiban elmosódik az élők világa. „Szótlanul mentek egymás mellett a kerti úton a lilaszínű bokrok és fázós rózsafák között, mintha halottak volnának, akik most keltek föl a kis kastély alatt elhúzódó régi sírboltból, hogy délutáni sétájukat elvégezzék...” (125. l.)

Mégis, most arra gondolunk elsősorban, amit az előbb idézettek világitottak meg. Arra a stílusfordulatra, amely szerint lappangó múlt tör ki az aktualitás alól s szétbontja a jelen határozott s konvencionális értelmét. Hogyan megy végbe e tárgyias idő alkalmazásával az emberi gesztusok „elidőtlenedése“ s hogyan állnak elő a csupa-hangulat emberek s helyzetek? A hős sorsa, fejlődése, állomásai s elmúlása rejtélyéhez az eddigi eljáráshoz hasonló adja a kulcsot. Az előbb az emberi gesztus elidőtlenítése érdekelt, most meg az a mozzanat, amivel az író felhagy a személye jelleméhez s történetéhez hű, kötelező ragaszkodással, oly módon, hogy befejezetlenül, nyitva hagyja a sorsokat, hogy az egyszer kijelentett célokat, szándékokat szinte végkép elfelejti. A stílusvizsgálat csak helyzeteket mutatott az emberi s tárgyi világból, a mű felépítését kutatva most az alapvető kérdésekre nyerrünk választ. Az alapelv azonban ugyanaz, mindkét vizsgálódás során ugyanazokra a szétbontó, időn kívül helyező formákra bukkanunk. Az előbbi, csak mondattani síkon vitt elemzés most a mű szerkezeti épülésének formáival találkozik. Amaz Krudy mondatairól árulkodik, szépségének, bővölésének titkát mondja ki, emez a hősről szól, sőt magára a műegészre is vonatkozik.

Figyelmet kelt a történetek vonalának bizonytalansága. A személyes élet folyamatát bármikor befejezetlenül hagyhatja a szerző, bármely pillanatban újra kezdeti. Nem veszi fel újra a fonalat, hanem tetszés szerint eltépi vagy újra kezdi gombolyítani. Ez a magatartása alapozza meg a logikailag kihagyásos mondatfűzéseket is. A képek egymásutánja ugrásszerű, a stílusnak sejtelmességet ad s jellemeinek bizonyos reflexív hajlandóságáról tanúskodik. „Az ajtók, ablakok szeretnek sírdogálni, ha szél van odakünn. Lehetséges, hogy valakit meggyilkoltak a házban s a holttestét befalazták.“ (9. l.) Kihagyja a „Kit sirat a szél?“-féle kérdést, ami azonnal felöltik az olvasóban. „Azt óhajtottam, hogy az apácák zárják le a szemem. Vajjon mért nem megy Szilvia apácának?“ (191. l.) A Szilviáért esengő férfi szándékosan nem mondja ki óhaját: báresak Szilvia zárná le szemét. A szerző többet mond így, mert elhallgat bizonyos dolgokat. Hőseinek, hosszasan tárgyalt vagy csak felvillanó alakjainak sorsa bizonytalan, ködbevész, akárhányszor nyersen, a legjelentéktelenebb befejezés nélkül, szinte a mozzanat közepén hagyja ott őket, a legnagyobb határozatlanságban, felszabadítja a hozzájuk kötött asszociációkat. „Egy elmúlt férfiú (vallomásai t. i. e sorok), aki régimódi frakkban és hosszú mellényben érkezett meg

Pestre a postakoosival s a Griffben már nem kapott szállást.“ (6. l.) A „Szindbád“ elbeszélései egy-egy befejezetlen, sokatmondó gesztussal zárulnak. „Az uteán bolond módjára hangosan kacagni kezdett... Az emberek elől egy sötét kapu alá menekült, a homlokát a falnak támasztotta és hangosan, sokszor mondta: — Fáni!“ („Szindbád ifjúsága és szomorúsága“, Táltos, 1917, 70. l.) E befejezés egyúttal kezdet is, átmenet a következő darabba, a Fáni megtalálásáról szóló elbeszélésbe, ami, látszólag önkényesen, jóval későbbi s határozatlan időben folyik le. Önkényessége valójában tudatos művészi fogás: a Fáni név elragadó hirtelenséggel társítja elméjében a bármikor történt szerelmi históriát, mindegy az, elmúlt-e már vagy a jövőben jön-e el. Szerkezeti jellegű ez a stílusfogás s a mű egységére, részei összefüggésére vet fényt. Ugyanígy a Vörös Postakoosiban, egyik hőse élettörténetének elbeszélésében (Bonifác Béláról s a vele szökött lányokról van szó): „Egy vasúti állomáson, messze Ázsiában azután ellopták mindenüket... A magyar határtól sokezer versztnyire, egy félig behavazott szibériai állomáson, mongol lókötők és félvad muszka tiszték között, ahol csak hetenként egyszer megy át a vonat, egyetlen pénzdarab, ruha és élelem nélkül maradtak Dideri-Dir táncos leányai és Bonifác Béla, a költő.“ (142. l.) Bonifác Béla története itt megszakad. (Mire ismét találkozunk vele, csak szektaalapítónak átalakult dacos lényé villan meg előttünk, a regény végén, egy pillanatra.) Egy sors, félig-meddig szimbolikus élet áll előttünk, válságos pillanatában, minden megoldási kísérlet nélkül. Vonala nem zárul be, nyitva marad, a történés sosem fontos — mondaná az író, ugyanott vagyunk, ahol egykor voltunk. Érdemes volt hát megindulni?

Ez a folyamat a „Szindbád titká“-ban dolgozódik ki a legfinomabban. Hogyan ejti el, látszólag szórakozottan-feledékenyen, a kitűzött célt s hogyan merül fel ismét, csak egy villanásnyira, a kinyújtott kar közelében s a véletlen adományaként, egy idegen szavaiból. „A hajós elrejtett kincsek felfedezésére utazott erre a tájra. Egy régi imakönyv borítékában találta — vagy talán csak álmodta —, hogy e tájon, amelyet nyílak, karikák, görbe vonalak és titokzatos pontozások jelölnek, a pohárral jelzett helyen vasláda van a földbe ásva — harminchárom katonalépest-téve északi irányban az ódon kolostortól. A matrózkés, főzőkanál, törött lánc és női ing — amely dolgok a térképen helyet foglaltak, mind valamely titokzatos irányítói a kincsesláda rejtekhelyének, hűségesen elvezették Szindbádot a Kárpátok között...“ (Szindbád, 16. l.) Az emlékezések, az utazás, az ismerkedések hamarosan eltérítik a kincstől. A szerelmi kaland is alakulóban, amikor a határszéli gimnázium igazgatója a diskurzus folyamán egy pillanatra újra megemlíti a kincset, egészen más értelemben, szándéktalanul s igen hatásosan. „A véletlen, a sors, a végzet néha furcsán igazgatja az emberek lépteit. Ön eljött a messzi Budapestről és nyomban rábukkant a kincsre. Nos, mi a véleménye önnek Fánikáról?“ (30. l.) Ez a két, kincsről szóló kijelentés fonja össze az elbeszélést biztos értelmű, finom hangulatú, légies egységgé. Itt válik szerkezeti téren is érthetővé az, amit szerzőnk stílusában, a nyelvi elemekben, a leíró mondatok tömegében s a jellemzésekben bőven megfigyelhettünk: a hasonlat továbbvitelével, a hasonlatba felvett tárgy vagy táj belső idejének megteremtésével az író az élő világ fix pontjait támadja meg s mossa el körvonalait. Már itt feltűnt az emberi élet, a jellemfejlődés, a történés iramának meglassulása, megtört, nem egyenes vonalú előrehaladása. Ugyanez a stíluselv bontja meg, egy sodródó, passzív

alkatról árulkodó eljárással, a főcselekménynek zavartalan, egységes menettét: a logikailag ugrásszerűen kapcsolódó mondatokban a rohamos asszociációkkal, magában a történet szerkesztésében a felvett fonal újra meg újra elvesztésével.

Ez az időbelileg állandóan befelé, a múlt régióiba való mélyülés, a képzettársítások felszabadítása a befejezetlenséggel, a céltudatos kitérések s a személyek sodródása mind akkor tűnnek fel a legtömörebben s a legjellemzőbben, midőn az emlékezés magában az emlékezésben merül fel s szétolja a bekeretező emlékezés zárófalait, elhatalmasodik közöttük, addig a pontig, ahol a mellékeselekmény szinte a főcselekmény fölé kerül már. Valaki egy kínos helyzetére emlékezik, emlékezésében egy másik is felmerül: „Fatális helyzet,, gondoltam magamban, és hírneves hidegvérem akkor majdnem eserbenhagyott; (egyszer egyedül lovagoltam egy téli éjszakan egy pusztai úton, drága szerelmesemet, Eleméremet hiába kerestem a tanyán, bánatomban hazafelé zötyögtettem fájó szívemet...)“ (25. l.) Az emlékezésen emelkedő másik emlék (ami mindig jelenet formájában támad fel) még zárójelben áll, a régebbi emlék még nem töri szét az újabb egységét. A következő példán talán a legtömörebben hat ez az „Emlék az emlékből“-féle stílus-eljárás. „A huszár a kaszárnyába hívott, mert hozzám nem jöhetett. Szentéletű zsidó családnál laktam... Barna, nagyszemű, finom lépésű, igen elegáns fiatalember volt... őh be szerettem, éjjel mindig vártam, szakadt a hó és a kutyák úgy vonítottak, mintha farkast éreztek volna a nagy alföldi városban. Én kinyitottam az ablakot és a friss téli éjszaka hidege szobáskámba ömlött. Egy nagyon régi, alig emlékeztetbe hozható karácsonyeste jutott eszembe, az apám nagy üveg bor mellett ült az asztalnál, hosszúszerű eseréppipából pipázott, mi anyámmal az ablaknál álltunk, valaki elment az ablak előtt. „Tedd be már az ablakot“ — mondta az apám és többé semmire sem emlékszem. Mintha egész életében csupán ezért élt volna, csupán ennyit mondott volna: Tedd be az ablakot! Mialatt a huszárt éjszakánként az ablaknál vártam, gyakran elgondoltam, hogyha most az apám az asztalnál ülne, a négyszögletes pintes üveg mellett, vajjon újra ezt mondaná? — Bizonyára. — Aztán jött a huszár...“ (28. l.)

Ez az emlékező magatartás ad áttekintést az ember jellemére, sorására is. Nemesak stíluselv ez, s nemesak a szerkezet alapja, létalapja egyúttal az emberi életnek is. Krudy hősei csak annyiban élnek, amennyiben emlékeznek önmagukra s másokra, valami régen elmúlt s tán sohasem is létezett időre, amennyiben irodalmi élményeikhez forognak vissza egyre, s ezekből teremtik meg ködszerű, bizonytalan, meshangulatú jelenüket. Alvinczi, Szindbád, Szilvia s Rezeda úr csak emlékeik révén élnek.

Így ír az író önmagáról is: „Egyszer a Matschaker Hofban töltöttem a telet, ahol már a nagyapám is megszállni szokott, ha útja Bécsbe vezetett... Dohányszita állott mindig a közelemben és oly halkán, elgondolkozva pipáztam a tűz előtt, mintha a magam nagyapja volnék.“ (Őszi utazás a vörös postakoesin, 7. l.) „Így Alvinczi körülbelül ötven esztendő óta egyforma külsejű volt.“ (U. o. 15. l.) „...Már törődött vele, hogy tisztelői százhuszévesnek mondják, a fogadóban az „öreg úrnak“ nevezik és a nők bölesnek és higgadtnak vélik... holott százhusz esztendő korában is oly epedve gondolt néha egy eseh grófnéra, vagy egy színházban látott hölgyre, hogy gyakran kénytelen volt elutazni a megszokott fogadóból, a kedves Bécsből...“ (U. o. 18. l.) Szindbád „hajdanában, amikor még csak 103 esz-

tendős volt, ráért éjjel-nappal nőkre gondolni...“ (Szindbád Ifjúsága és Szomorúsága, 113. l.) „Midőn közeledni érezte halálát, elhatározta, hogy még egy utolsó utazásra indul“. (U. o. 5. l. II.) Ez az út ismét emlékeibe vész s Szindbád tovább él rajtuk. Ifjúsága, szerelme színhelyére megy, látja, mint folytatódik régholt szerelme a tőle született lányban, unokában, s már továbbfolyhat az ő élete is, mert őbenne él csak, egyedül őbenne, az emlék valósága. Az idő, amiben az emlék él, meghatározhatatlan valami s lezárhatatlan, nem fontos, vajjon a 300 vagy 50 éves Szindbád áll-e előttünk. A történés sem az emberi élet közönséges idejében játszik, inkább valami furesa, a múltat tárgyiasító s mégis hamar szétfoszló, elillanó légkörben, amely az időnek múlt és jövő irányú kiterjedését mintha egy pontba, önmagába vonta volna össze.

Alvinczi is abból él, amit megmenthetett az elmúló időből, amit tárgyiasan megrögzíthetett. Ő maga: „Külsejére nézve hasonlított ama sátorlakó és pusztákon növekedő ázsiai törzsek véneihez, akik sohasem öregednek meg végleg...“ (Őszi utazás a vörös postakocsin, 15. l.) Környezete sem változott meg, hosszú évek folyamán is ugyanaz maradt. „Az igazi Szilveszter, Alvinczi régi titoknok, tk. már néhány esztendő előtt meghalt Budán, a kis Svábhégyen, egy lapos homokkőre hajtván fáradt és hóbortos fejét. Hosszú titoknoksága alatt azonban előre gondoskodott utódáról, egy zemplénmegyei körjegyző személyében, akit évekig oktatott, nevelt és formált, hogy testileg is oly hasonlatossá tegye magához, hogy a nagyúr mindennapi életében semmi fennakadás ne legyen a titoknok-cserében. Az új Szilveszter valóban oly élethíven utánozta a régi Szilvesztert, (még a kézírását, a bolhanagságú betűket is eltanulta s titokban verseket írt) hogy Alvinczi Eduárd bizvást megerősödött ama régi hitében, hogy az emberek, akik szolgálatában vannak, örökké fognak élni, mint ő maga“ (136. l.) Alvinczi s környezete időtlen, a múltban, vagyis emlékekben élnek: ha csak egyszer is elhagynák e múlt világot s emlékeiket kiölné a való élménye, életükkel fizetnének, regényhős szerepük szükségképpen véget érne.

Szilviára éppen ez a sors vár: ki kell hullania a regény eseményeiből, nem szerepelhet többé, mihelyt régi emléke újból valósággá vált. „Titkon mindig azt hittem, hogy valami rendkívüli fog történni, ha én... Pesten megtelepedem. Azután semmi sem történik. Egyik nap múlik a másik után. Reggel az ágyamba süt a nap, de én fekvé maradok... Félek a fölkeléstől, mert tudom, hogy ismét kezdődik az unalmas, hosszú nap... várok, hogy valami történik... Hogy Rezeda úr délután elhogy egy költeményes könyvet, amelyben végre megtalálom azt a verset, amelyre egész életemben vágyódtam, de amelyből még egy sort sem tudok... Egy Medve nevű fiú mondta el a Kálvária-téren és én 15 esztendő voltam. Medvét nem láttam többé és bármiképpen gondolkozom, a vers nem jut eszembe...“ (160. l.) Nemsokára betérnek egy cukrászdába. Most éled fel a régi emlék, a vágyódásban átélt valósággá változik át. „Valamikor már voltam ebben a cukrászdában“ — mondja Szilvia. (176. l.). Szilvia története befejezéséhez közeledik: az emlékek valósággá lesznek, visszatérünk az ősi, minden emlékező állapotot megelőző valóságba, a történés ciklusa megpihen s lezárul. Ugyanott vagyunk, ahonnan Szilvia története (= emlékező élete) kiindult, Medve, a régi s elvesztettnek hitt szerelem is megjelenik s Szilviának eszébe jut a boldogító vers. Feléledt az emlékebe zárt régi környezet, megelevenedett maga a mese is, amit két fiatal valaha (ki tudja mikor) ugyanezen a helyen

játszott végig. Mi szükség van még tovább Szilviára? Története éppúgy egy régi állapot, az emlékebe lankadt valóság feléledésekor ér véget, mint Bonifác Béla hasonló élete. Ezentúl Szilviával nem találkozunk, alakja s holtponton nyugvó története érdektelen.

A végére hagytam Rezeda urat. Jellem, néha már a tragikum közelebe sodort hős, akiben a legteljesebb, ez az emlékező magatartás, sorsát illetőleg is a legelhatározóbb. Több ízben láttuk már „emlékezését“ s „időtlenességét“ felvillanó gyors asszociációiban, beszédében, mozdulataiban. A szép múltért rajong, ábrándos emlékekben, színészi pózokban, képzelgéseiben érzi otthon magát. „Az orfeum plakátján... Miss Florence szonnambulista, vagy Sena Frasquita spanyol táncosnő estére elmulatták Rezeda urat, anélkül, hogy valaha látta volna őket.“ (186. l.). Egyetlen egyszer lázad fel önmaga világa, az emlék, az ábránd ellen. *Furesa lucidum intervallum* ez. Szilvia eltűnik, Rezeda úr ekkor látja be — egy pillanatra — életük pózait, nevetséges voltát, álságait. Mások életének pózain, bizonytalanságán rágódik, mikor az élet épp saját képzelgésein, saját „időtlenességén“ hasított fájó sebet egy pillanatra. Oszintén mondaná, de mégsem őszinte, mert a világ, amit támad — „egy bolondos szeszély, egy budai cukrászda émylygős hangulata, ahol édeskés Mozart-zene hangzik az órából, és a sárga tapétán rokokó-gavallérok és dámák sétálnak karöltve“ — egyúttal sajátja is. Ábrándos emlékeiben önzőn birtokolja bár az életet, a múltat s a jövőt, nőt, nagy vigalmakat, halált, a jelen mindig kisiklik kezéből, mert sajátosan s kizárólag időtlen-emlékező életformán építette meg szép légvárát. Hogyan is értette volna meg a nőket, az ő számító emlék- s ábrándvilágukat, mely mindig a reális, megkívánt tárgy birtokbavételére irányul, eszközértékű s nem önmagáért való. Nem értheti meg Szilviát, hiszen ennek újra aktuális életévé válnak emlékei, Rezeda úréi viszont, állandóan egy lezárt időben lebegve, még lehetőségét sem mutatják az ábrándvilágból kivezető útnak, a szabadulásnak. Horváth Klára is idegenné válik tőle, az ő emlékező-ábrándozó lelkivilágának alapja az Alvinczi iránti lángoló szerelem, amin az élet újra meg újra áthullámszik, teljes közvetlenségében.

Rezeda úr nem értheti meg tehát a közvetlen, aktuális étellel csak távolról is érintkező helyzeteket s embereket sem, se Szilviát, se Klárát, tehetetlensége együtt súlyosodik el rajta az „időtlen“ emlékező s irodalmi terheltséggel, s e tehetetlenség, ha csak egyszer lökik is meg egy irányban, máris rohan az úton saját halála, a megsemmisülés felé. Az önkontroll — ami mindig viszonyítás, az élet mértéke, közvetlenség és elvontság viszonyában — teljesen hiányzik belőle, s világa, ez ellenőrző gond híján, egyszerre bomlik fel, „pillanatnyi elmezavarban“. (216. l.).

Ez annak a fejezetnek a címe, amelyik Klára elbeszélésére következik. Klára megcsalja Rezeda úrnak emlékekben, időtlen történésben s fantáziájában élő szerelmét, ez az elbeszélés adja meg a lökést, mely a férfi tehetetlenségét megmozdítja — a halál felé. A „Pillanatnyi elmezavar“ tulajdonképpen egy hosszú levél. Krudy stílusának egyik legszebb példája, legzeneibb hangú részlete (érdemes összevetni Tóth Árpád egy versével, „A rabról, aki király volt“ — cíművel), leggazdagabb az asszociatív elemekben, gáttalanul felmerülő emlékezésekben és sodró ritmusú mondatokban. Csapongó gondolatai egy nagy halál-jelenetet, búcsúzkodást tartanak össze laza egységbe. Rezeda úr passzív lelkivilága feldúlva, egységes, tisztán „időtlen idejű“, emlékező világa elemeire bomlik fel most. A helyszínen,

szobája talán, vagy az Angyalvár, ahová mint utazó vagy olasz renaissance-nemes álmodja magát, a póz, amit íróitól s álmaiból tanult, a szép zene és kedves hangok, operajelenetek s érzéki visszaemlékezések vagy vak ábrándozások a feslett román nőről, az újság, amibe megírja ez utolsó levelét, a Hernád völgye s a szeme előtt elfutó női alakok, a fegyverek, az egykori erő és szerelem — mind egy kibogozhatatlan, füves kaoszba, mintegy monologizáló testamentumba torlódik össze, egymás hegyén-hátán valóság és álom, regény és élet, életvágy és megsemmisülés között.

Rezeda úr története ezzel tulajdonkép véget ér. Hogy életben marad, nem számít. Az utolsó fejezet csak e félig halott ember továbbélését, szinte a teljes megsemmisülésbe hulló bódultságát tárja elénk.

*

A vizsgált idő- és sorsszemlélet nemesak az írói stílus eljárásaiban hat, viágosan jelentkezett az a szerző tudatában is. Világosan kimondja: „Némely emlék, férfi vagy nő, tájkép vagy szoba, zenhang vagy csók: mintegy hipnotizált kép marad az emberek szívében. Nem hal meg a távollét alatt sem, csak subáján alszik az emlék. De bezzeg felébred álmából, midőn kapuboltozat alatt a lépéseknek ugyanazon régi visszhang-manók kiáltanak üdvözetet a falakból, csatornából, bolthajtásról! Akit egyszer erősen hipnotizáltak egy sétatéren, szemmel, szóval, testi érintéssel vagy gondolattal, visszatérven a helyre, elegendő ha a padot látja, amelyen akkor ült, amikor itt boldog, boldogtalan volt... A közbeneső évek megmozdulnak, mint függönyök; szétnyílnak és alattuk újra látható a régi színjáték...” (Őszi utazás 47. l.).

Vallomás ez, a mű stílusáról, az időről s az emlékről, ami újra éled egy betemetett múlt homályából. Elemzésünk a műhöz és stílusához kapcsolódott, az imént olvasott vallomás hitelét valóban a mű és stílusa tanúsítja.

(A könyvcímek nélküli, csak lapszámmal jegyzett idézetek a Vörös Postakocsi első kiadásából valók.)

SZAUDER JÓZSEF